

Horváth Jenő

III. Viktor Emánuel

Abstract

Victor Emmanuel III reigned for a long time, for 46 years (1900–1946), all the same the international historical literature hardly deals with him, his name is only mentioned in the publications. Even the Italian historians have not written much about him. In the first trimester of the 20th century he was praised by the majority of the publications. But from the last third of the thirties the critical tone intensified with him because he legitimized Mussolini's increasingly aggressive foreign policy. And though he dismissed Mussolini in 1943, but the critical tone on him did not change. After 1945 he just saw the events. The referendum in 1946 decided the fate of the monarchy and the king.

Keywords: First World War; fascism; Mussolini; Italy; Italian Kingdom; dynasty of Savoy; Umberto I; Umberto II;

III. Viktor Emánuel olasz király elég talányos és különös ember volt. Hosszú ideig, 46 éven át uralkodott (1900–1946), még sincs róla szakmailag kifogástalan biográfia, rendszerint szinte csak említésszerűen szerepel a történeti irodalomban. Az olasz történészek se írtak róla sokat, legutóbb is, nem olasz, hanem egy francia történész tekintette át az életét könyvformában.¹ A 20. század első harmadában a róla szóló publikációk többsége dicsérte, csak az 1930-as évek utolsó harmadától erősödött fel vele szemben a kritikus hangvétel, amikor Mussolini egyre agresszívabb külpolitikáját is legitimálta. Megítélése azután sem billent pozitív irányba, hogy 1943-ban menesztette a ducét. 1945 után III. Viktor Emánuel már csak szemlélte az eseményeket, közöttük még a monarchia és a saját sorsát eldöntő 1946. évi népszavazást is. A referendum előestéjén lemondott, önkéntes száműzetésbe vonult, Alexandriában hunyt el 1947-ben.

*

¹ LE MOAL, Frédéric: *Victor–Emanuel III. Un roi face à Mussolini*. Perrin, Paris, 2015. Olaszul lásd LE MOAL, Frédéric: *Vittorio Emanuele III*. Leg, Gorizia, 2016. A tanulmányban az olasz kiadásra hivatkozom.

1869. november 11-én Nápolyban fiúgyermek született az olasz királyi családban, akit Vittorio Emanuele Ferdinando Maria Gennaro di Savoia² névvel keresztelt meg az udvari káplán.

A majdnem ezeréves Savoiai–dinasztia akkoriban történetének a felszálló ágában volt: az újszülött nagyapja, II. Viktor Emánuel 1848-ban még csak szárd–piemonti király volt, 1861-ben már olasz király. Igaz, a kialakuló olasz nemzetállam akkor még nem terjedt ki a félsziget egészére. Olaszország csak 1870-ben, a Pápai Állam és Róma elfoglalásával egyesítette magában az olasz etnikum csaknem egészét. II. Viktor Emánuel, a „*Haza atyja*”, halálakor (1878) olyan országot és államot hagyott utódaira, amelyben a korábbi republikánus erők is elfogadták az 1848-ban Károly Albert által kibocsátott alkotmányt, amely Savoiai–ház királyságával alkotmányos monarchiaként határozta meg az államformát, és a liberális szellemben alakította ki az intézményeket, az állampolgárok jogait és kötelességeit. „*Olaszországot megcsináltuk, most már csak az olaszokat kell megteremtenünk*” – fogalmazta meg az Olasz Királyság kikiáltásakor Massimo D’Azeglio miniszterelnök a maga és a következő nemzedék feladatát. Az olaszok nemzetté formálása, a nemzeti közösség kialakítása nyilvánvalóan hosszútávra szóló feladat volt, amelynek megoldásában fontos szerep várt a monarchiára. A második olasz királyként, 44 évesen trónra lépett I. Umberto nem tudta betölteni a D’Azeglio által megfogalmazott királyszerepet, legfeljebb „*jó király*” volt, vagyis, nem tűnt ki se nevezetes képességekkel, se tettekkel.

Neveltetése, oktatása

A születésekor nápolyi herceg címet kapott, majd apja trónra lépésétől trónörökösnek számító Viktor Emánuelnek szomorú gyermekkorra volt, különösen mai szemmel nézve. A vadászatokat, a lovakat és a nőket imádó I. Umberto alig vállalt szerepet a nevelésében, és különösképpen Margit királyné (Margherita di Savoia) se. Az anyai szeretet a dajkák és ír származású nevelőnő próbálta pótolni. A gyermek Viktor Emánuel szüleivel csak a csütörtöki és vasárnapi ebédnél találkozott. Nemcsak a családi légkör melegségének hiányától szenvedett, hanem a szülők elsőfokú unokatestvéri rokonságából eredően deformált testalkata miatt is (térden aluli atrófia). „*A kis hercegnek mintha üvegből lennének a lábai*” – jegyezte meg egyik tapintatlan vendég a 3–4 éves korában járt tanuló

² A dinasztia családneve a nyugati Alpokban, a mai Svájctól délre eső, Franciaország és Olaszország egymással határos térségében fekvő, franciául Savoie, olaszul Savoia történelmi „*tartomány*” elnevezéséből származik. A magyar nyelvű történelmi szövegekben a terület és a dinasztia rendszerint a német nyelvű elnevezése (Savoyen) alapján szerepel, indokoltabbnak vélem azonban az újabb, az olaszos változat használatát.

gyermekről egyik családi ebédnél.³ A járás hosszú éveken át fizikai fájdalmat okozott a kis hercegnek.

Margit királyné legalább a fia nevelőjének a kiválasztására odafigyelt. 1881-ben hazahívatta a berlini olasz követségről az akkor 41 éves Egidio Osio ezredest, s rábízta a gyermeke nevelését. Viktor Emánuel szerencsés-jére a művelt katona és diplomata kiváló pedagógusnak bizonyult. Akkurátusan megtervezte a herceg tanulmányait, kiválasztotta a tanárait, felügyelte a munkájukat. Nyolc éven át szinte minden napját a herceg mellett töltötte. Maximalista és rendkívüli szigorú nevelő volt. A testi nevelés terén a legnehezebb a trónörökös alsó végtagi degenerációinak a leküzdése volt. A folytonos fizikai fájdalmak ellenére Viktor Emánuelnek meg kellett tanulnia lovagolni, úszni, vívni, táncolni. Évek szívos munkájával mindez sikerült. Egyszer, amikor Viktor Emánuel „lázadt” Osio keménysége és szigora ellen, és azzal érvelt, hogy az öszvéreknek is jobb sorsa van a hajcsár kezei alatt, mint neki az ezredes mellett, Osio azzal válaszolt, hogy az öszvérhajcsárnak nem kell királyt nevelnie, neki ellenben az a kötelessége, hogy tanítványát az uralkodásra készítse fel. Az ezredes a királyfi tanítvány és az alattvaló nevelő közötti konfliktusokat azon alapállásból oldotta meg, hogy „*Őfelsége mindent megtehet, amit én akarok*”.⁴ Viktor Emánuel alacsony testmagasságát magától értetődően csak részben lehetett korrigálni: felnőtt korára is csak kb. 150 cm maradt. Az életét végig kísérték a „*pici*”, a „*dugasz*”, a „*törpe*” és a hasonló gúnynevek. A szellemi képességeket illetően ellenben jó adottságai voltak, ráadásul szorgalmasan és sokat tanult. Rendkívüli memóriája volt. 11 éves korában fel tudta sorolni a Savoiai–dinasztia összes uralkodóját, a nevezetes tetteikkel együtt. Első hallásra megjegyezte a neveket és dátumokat. Az olasz nyelvet illetően három „*variánst*” tanult: az akkor még kevesek által beszélt irodalmi olaszt, valamint a nápolyi és a piemonti dialektust. Jól megtanult még franciául, angolul és németül. A rendszeres tanulás eredményeként 18 éves korára széleskörű történelmi, földrajzi, jogi, közgazdaságtani és hadtudományi ismeretekre tett szert. A szépírodalmat nem sokra tartotta, a zenéhez botfúlú volt, ellenben tájékozott volt az építészet és a képzőművészet történetében, szenvedélyes és tudós numizmatikus volt.⁵ Vallási nevelést a monarchia és a Szentszék szem-

³ BERTOLDI, Silvio: *Vittorio Emanuele III. Un re tra due guerre e il fascismo*. Utet, Torino, 2002: 22.

⁴ OSIO, Mario Bondioli: *La giovinezza di Vittorio Emanuele III, nei documenti dell'Archivio Osio*. Simonelli, Milano, 1998.

⁵ Gyermek- és ifjúkori pénz- és érmegyűjteményét 1900-ban egy 35.000 darabból álló gyűjtemény megvásárlásával gyarapította. 1909 és 1943 között jelent meg a 20 kötetes nagyobbrészt általa írt, szerkesztett (csonkán maradt) *Corpus Nummorum Italicorum* könyvsorozat. 1946-ban, a számkivetettségbe indulásakor, így rendelkezett a gyűjteményéről Alcide de Gasperi miniszterelnöknek és ideiglenes köztársasági elnöknek írt levelében: „*Elnök Úr, az olasz népre hagyom életem legnagyobb szenvedélyének eredményét, a pénzgyűjteményemet.*” Idézi TRAVAINI,

benállása következtében nem kapott, ateista lett, egyházi ünnepségen csak politikai meggondolásokból jelent meg. Savoiaiként elsősorban katonának készült, sorra letette a nápolyi katonaiskola vizsgáit, de nyilván társadalmi pozíciójának köszönhette, hogy már 1889-ben századosi rendfokozatot kapott. Osio ezredes, amikor a trónörökös 20 éves lett kérte a nevelői szolgálat alóli fölmentését. Joggal volt elégedett: a trónörökös felkészítette a rá váró szerepre, s azért is, mert a királyné azzal köszönt el tőle, hogy többet tett a Viktor Emánuelért, mint egy apa. A trónörökös is mindig így érezte.⁶

A fiatal trónörökös

Viktor Emánuel gyermek és serdülő korában egyáltalán nem volt boldog. Trónörökös mivolta, ha falat nem is emelt, de elkülönítette még a legfelső társadalmi körökön belül is, amit a hivatástudta és a műveltsége tovább növelt. 20 évesen magányos, zárkózott fiatalember volt, túlságosan is komoly, és szinte semmi se tudott a mindennapi élet örömeiről. A királyi palota elzártságából és a magányosságból való kilépéshez a katonai csapatszolgálat és a jómódú nápolyiak „*dolce vitájába*” való bekapcsolódás nyitotta meg az utat. A „*hétköznapi élettel*” való ismerkedését megkönnyítette, hogy nem nehezedett rá a közeli trónra lépés kilátása, hiszen apja, I. Umberto király egészséges volt, és nem volt még 50 éves se.

Viktor Emánuel 1890-ben ezredes lett, és a Nápolyhoz közeli Anversában állomásozó gyalogsági ezred parancsnoka. Az alakulat olyan volt, mint a többi, nagyon is átlagos. A fiatal ezredes itt találkozott először, a valóságos hadsereggel, a zömében parasztkatonáknak a hadsereg és a „*hazafias kötelesség*” iránti közömbösségével, a nehezen fegyelmezhetőségével, ezredbeli tisztársai nagy részének a műveletlenségével. Csalódott leveleket írt a volt nevelőjének a hadsereg állapotáról, aztán tudomásul vette, hogy nehéz lesz ezen változtatni. A „*kimenőit*” a nápolyi „*jobb társaság*” estélyein, báljain töltötte. Immár nemcsak egy-egy táncra kérte a hölgyeket.

Sokat utazott: előbb, még a neveltetése keretében Osio ezredessel bejárta Svájcot és Németországot, Franciaországot és Angliát, a Közel-Keletet (Palesztina, Szíria, Libanon, Egyiptom), a Balkánt (Görögország, Isztambul, Románia, Szerbia), a Kaukázust, és a Krím-félszigetet, Moszkvát és Szentpétervárt. Majd az 1890-es évek elejétől, immár nagykorú trónörökösként, egymást érték a „*hivatalos utazások*”: nagyobb-részt apját helyettesítette az európai uralkodóházak koronázási, esküvői, temetési szertartásain. A protokolláris programok abszolválása mellett rendszerint hosszabb időt töltött az egyetemeken, a múzeumokban, a tu-

Lucia (szerk.): *Storia di una passione. Vittorio Emanuele III e le monete*. Quasar, Roma, 2005. Az idézet a könyv fedőlapján.

⁶ LE MOAL (2016): 44–45.

dós társaságok köreiben, és a biztonságáról gondoskodó adjutánsai nem kis aggodása mellett inkognitóban bejárta a nagyvárosok népi negyedeit is. Természetesen ott volt az udvarok és az arisztokrata körök báljain, estélyein. Érdeklődéssel figyeltek az olasz trónörökösre a leányaikat „*eladni*” készülő arisztokrata családok. Meg a politikusok és a diplomaták is, hiszen akkoriban a dinasztiai közötti házasságok és rokoni kapcsolatok a külpolitika fontos elemét képezték. Viktor Emánuel esetében nem volt könnyű dolguk, mert nem tudhatták, hogy az olasz trónörökös a konvencióktól eltérően maga akarja kiválasztani a feleségét, és szülei családi életének riasztó példáját látva szerelmi házasságot akar kötni.⁷

Viktor Emánuel a cári udvarban találkozott először Ilona (Jelena, Elena) hercegnővel, I. Miklós montenegrói király 12 leánya közül a hatodikkal, aki a Szmolnijban nevelkedett. 1895-ben Velencében szerettek egymásba.⁸ Közben zajlott a házasság diplomáciai és jogi előkészítése is. Az olasz kormány szempontjait talán Francesco Crispi miniszterelnök fogalmazta meg a legtalálékabban. (1) A fiatal Olaszországot veszélyes nagyhatalmak veszik körül, nem lenne jó, ha valamelyiküktől függőségbe kerülne, így a trónörökös ne válasszon feleséget az ottani uralkodócsaládokból. (2) Montenegró ugródeszka lehet Olaszország számára a Balkán felé (3). Egy egészséges családból való hercegnő vérfrissítés szempontjából is jót tesz a Savoiai–dinasztiának.⁹ 1896. október 1-én az Olasz Külügyminisztériumban aláírták a házassági szerződést. Ilona hercegnőnek a pravoszláv vallásról a római katolikusra való áttéréseivel az utolsó akadályok is elhárultak a jegyesek egybekelése előtt. 1896. október 21-én szérény külsőségek között lezajlott Rómában az egyházi házasságkötés. A francia Lumière testvérek filmje is dokumentálja, hogy Viktor Emánuel mennyire elégedett és boldog volt.

A házasságkötést követő évek Viktor Emánuel életében a katonai csapatszolgálatot és a külföldi utazások gondatlan éveit jelentették. Természetesen figyelemmel kísérte a nemzetközi és a hazai politikai élet eseményeit, a trónörökös szerepén azonban nem kívánt túllépni. Pedig I. Umberto királysága alatt nem a legjobban alakultak az ország dolgai. Ebben szerepet játszott az is, hogy a nehezen stabilizálódó olasz állam turbolens gazdasági és társadalmi viszonyai közepette a király a konzervatív erők felé hajlott. Államfői tevékenységét a politikával nemtörődés, a lelki és szellemi apátia, a kapkodás jellemezte leginkább. A század utolsó éveiben előbb a Szicíliában, majd az Észak–Olaszországban ki-robbant társadalmi elégedetlenség feltartóztatására tábornok–miniszterelnökekkel próbálkozott. Nincsenek részletes adataink arról, hogy

⁷ OSIO (1998): 541.

⁸ Részletesen lásd REGOLO, Luciano: *Jelena. Tutto il racconto della vita della regina Elena di Savoia*. Simonelli, Milano, 2002.

⁹ GRANGE, Daniel: *L'Italie et la Méditerranée (1896–1911)*. École française de Rome, Roma, 1994: 1203–1204.

a trónörökös miként vélekedett apja politikájáról, hazája állapotáról. Az ellenben bizonyos, hogy nem vágyott arra, hogy minél hamarább a helyébe léphessen. Sőt, az a gondolat foglalkoztatta, hogy lemond a trónörökösi szerepről.¹⁰ 1900. július 29-én azonban egy anarchista, Gaetano Bresci pisztolylövései végeztek I. Umbertóval. Ebben a tragikus helyzetben Viktor Emánuel nem utasíthatta el a trónra lépést.

Az olasz „belle époque” éveiben

I. Umbertó meggyilkolásának híre egy hosszabb időre tervezett földközi–tengeri hajókörutazás közben érte Viktor Emánuel. Csak augusztus 2-án ért Monzába, ahol a merénylet történt. A temetés után III. Viktor Emánuel augusztus 11-én tette le a királyi esküt Rómában, a parlament két házának együttes ülésén.¹¹

A 31 éves új uralkodó nem folytatta apjának se a politikáját, se az uralkodásmódját. A nemzethez intézett első üzeneteiben – általános meglepetést keltve – nem bosszút, hanem amnesztiát hirdetett (ennek keretében még Bresci büntetését is megfelezték). Bejelentette az apja által bevezetett rendkívüli intézkedések visszavonását, az alkotmányhoz és parlamentáris kormányzáshoz való visszatérést, s azt is, hogy az ország politikai és a szociális megbékélését kívánja szolgálni. Nagy tetszést keltett, hogy felszámolta apja monzai udvartatását, elbocsátotta a „léhűtőket”, eladta apja 150 lovát. III. Viktor Emánuel nyári lakként a továbbiakban a racconigi kastélyt használta. A fővárosban, a Quirinale palotával, a pápák hajdani udvarának óriási épületével és termeivel soha se tudott megbarátkozni, palota nagy részét rögtön bezáratta. 1904-ig, ameddig ott lakott, elég volt számára néhány szoba, a könyvtár, néhány fogadóterem és egy különterem az éremgyűjteményének. Ahogy felépült a Villa Savoia (akkor a főváros periferiáján fekvő 61 hektáros parkban emelt kétszintes, szerénynek számító épület), az lett az otthona, a királyi rezidencia. Onnan indult minden reggel 8 órakor autójával a „hivatalába”, délig intézte az államügyeket, majd hazament ebédelni és sziesztázni, délután 5 és 7 óra között ismét a Quirinaléban dolgozott. III. Viktor Emánuel bátor ember volt, úgy is mondhatnánk fatalista: a személyi biztonságával nem foglalkozott, jó időben nyitott autóval járt, a sofőrjével és az adjutánsával. Az estéket a legszűkebb családi körben töltötte, 8-kor vacsorázott, 10-kor elment aludni.

¹⁰ PUNTONI, Paolo: *Parla Vittorio Emanuele III.* Il Mulino, Bologna, 1993. 224.; PINTO, Paolo: *Il Savoia che non voleva essere re.* Pieme, Casale Monferrato, 2002.; LE MOAL (2016): 84–86.

¹¹ Az „uralkodó”, a „trónra lépés”, a „korona” kifejezések az olasz esetben szimbolikusan értendők, hiszen az olasz királyoknak nem volt se trónja, se koronája, és III. Viktor Emánuel ugyanúgy, mint az elődjeit, nem koronázták meg, a hatalomátvételi ceremónia egyházi közreműködés nélkül történt.

III, Viktor Emánuel királyságának első másfél évtizedében leginkább az ún. polgárkirályokra hasonlított. A hivatali teendőit is rigorózus precizitással intézte, és ezt megkövetelte valamennyi „*munkatársától*”. Trónra lépését követően nem sokkal Giovanni Giolittira, a századforduló körüli évtizedek legnagyobb progresszív liberális politikusára bízta a parlament és a kormány ügyeit, aki kisebb megszakításokkal 1914-ig maradt a miniszterelnök. Személyesen ugyan egyáltalán nem szimpatizált a nála majdnem két fejjel magasabb és 26 évvel idősebb miniszterelnökkel, azonban nem avatkozott bele a „*dolgaiba*”, a reformpolitikáját sem ellenezte. Olaszországban a Giolittiról elnevezett korszakban megreformálták a kötelező általános iskolai rendszert, bírósági reformot vezettek be, államosították a vasutakat, általánossá vált a választójog, egymásután születtek a szociális törvények, az állam felhagyott a munkaadók egyoldalú pártolásával. A reformpolitika előmozdította a nemzetgazdaság növekedését, a társadalom és az állam modernizációját, valamint a demokratizálását. Az 1911-ben a még csak az 50. születésnapját ünneplő Olaszország 36 millió lakója az angolokhoz és a franciákhoz képest még így is sokkal szegényebb volt, Ausztria–Magyarországnál azonban már nem. A korabeli fényképeken szép arcú, kibontott hajú, elegáns, a legújabb (a szecesszió) divatja szerint öltözött hölgyeket látunk. A férfiak mind valahányan öltönyben, kalappal és nyakkendővel, vasárnaponként még a parasztok is tisztes fekete-fehérben. Igen, a növekedés és béke áldásai a korszak átlagemberéhez is eljutottak. Később, a nagy háború kitörése után és a két világháború közötti időszakban, még inkább „*szép korszaknak*”, „*boldog békeidőknek*” látták az olaszok a századforduló és a világháború kitörése közötti éveket.

III. Viktor Emánuel a Giolitti által kézben tartott parlament és kormányok mellett biztonságban érezte a maga, az ország és a monarchia sorsát. Természetesnek tartotta, hogy Olaszországban többpárti parlamenti rendszer van, hogy szocialista párti képviselők is ülnek a képviselőház padsoraiban. Sorozatosan szentesítette Giolitti reformjait.

Az érvényes, 1848-ban bevezetett alkotmány a külpolitikában és a katonapolitikában nagyobb mozgásteret adott III. Viktor Emánuelnek. A Németországgal és az Ausztria–Magyarországgal 1883-ban kötött hármasszövetségi politikán lényegében nem kívánt ugyan változtatni, mégis az új század első évtizedének vége felé több kérdésben kezdtek különbözni az elképzelései Giolittiétől. Tüntetően kifejezésre juttatta a Savoiai–ház Habsburg–ellenes hagyományait, Bosznia–Hercegovina osztrák–magyar annektálása után pedig szinte osztrákfóbiája alakult ki, és egyre jobban szimpatizált az irredenta gondolatokkal és törekvésekkel is. Kevésbé hármasszövetség–párti irányvételt kívánt a kormánytól és a külügyminisztériumtól, és főként angol-, francia- és oroszbarátabb külpolitikát. 1909-ben titkos megállapodását kötött II. Miklós cárral, ami a balkáni kérdéseknek az Osztrák–Magyar Monarchia rovására történő meg-

oldását célozta. Ettől kezdve az olasz és az orosz diplomácia rendszeresen egyeztetette érdekeit a Balkánon és a Földközi–tenger keleti medencéjében. Ez történt az 1911–1912-es olasz–török háborút megelőzően is. A líbiai oszmán tartományok megszerzésére irányuló háborút Giolitti kezdetben ellenezte Giolitti (főként a háború pénzügyi terhei miatt aggódott, és az volt a véleménye, hogy nincs ott semmi csak homok), majd beadta a derekát. Elfogadta, hogy a kedvező nemzetközi helyzetet nem szabad kihasználatlanul hagyni. A háború könnyen szerzett győzelemmel végződött, a királynak tetszett, hogy a gyarmatosítással gyarapította a Savoia katonai babérjait.

III. Viktor Emánuel az első igazán nagy külpolitikai döntés elé csak az első világháború kitörésével került. Helyzetét megkönnyítette, hogy Bécs a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását követően semmilyen erőfeszítést se tett Olaszország maga mellé állítására. Ferenc József császár csak 1914. augusztus elsején küldte el azt a rövid francia nyelvű táviratot a Fiuggiban nyaraló Viktor Emánuelnek, amelyben kifejezte azon reményét, hogy a Monarchia számíthat Olaszország szövetségesi támogatására. A hármasszövetségi szerződés nem kötelezte Olaszországot ilyen fellépésre. Az olasz király válaszában diplomatikusan biztosította a császárkirályt, hogy Olaszország igyekszik mindent megtenni a békéért, és csöppet kioktatóan hozzátette, hogy az olasz király az alkotmány szerint semmit se tehet a minisztertanács nélkül, meg kell várnia annak állásfoglalását, amely – mint írta – „*realisztikusan*” elemzi a kérdést, de úgy látja, hogy az egyelőre a „*jelenleg mi nem háborúzzhatunk*” véleményen van. Az olasz kormány a királlyal való egyetértésben 1914. augusztus 2-án hozta meg az Olaszország semlegességéről szóló döntést, amivel egyértelművé tette, hogy nem lép be a háborúba Ausztria–Magyarország és Németország oldalán. A semlegesség deklarálása legitim lépés volt: nem jelentette a hármasszövetség „*elárulását*”, miként hamarosan majd Bécs állítja, és ahogy az osztrák–magyar propaganda a háború alatt sztereotípiaként folytonosan ismétli majd. A semlegességi deklaráció nem volt árulás se nemzetközi jogi tekintetben, és etikai nézőpontból se. Az olasz kormány a hármasszövetségi szerződés megszegése nélkül az olasz állam érdekeit és szuverenitását érvényesítette, abban a helyzetben, amely Ausztria–Magyarország rövidlátó kül- és katonapolitikai döntései és a diplomáciai hibái következtében állt elő. Aligha hozhatott volna bölcsebb, a nemzeti érdekeknek megfelelőbb határozatot az olasz kormány és a király.¹²

A semlegesség bizonytalan időre szólt, mikéntje és időtartama sok mindentől függött: nyilvánvalóan a világháború menetétől, kilátásaitól és az olasz belpolitikai erőviszonyok alakulásától. III. Viktor Emánuel az 1914 őszén az abszolút vagy viszonylagos semlegesség, a központi hatal-

¹² HORVÁTH Jenő: *Olaszország a Nagy Háborúban. A semlegesség időszaka 1914–1915.* IN: http://www.grotius.hu/doc/pub/HJLPQA/2015-10-09_horvath-jeno_grotius%20e-k%C3%B6nyvt%C3%A1r_66.pdf

mak vagy az antant irányában való jóindulatú semlegesség körüli vitákban nem hallatta szavát. Majd 1915 tavaszán, amikor a vita egyre inkább abba az irányba fordult, hogy Olaszország hamarosan belépjen-e a háborúba az antant oldalán, vagy továbbra is várakozzon, a beavatkozás-pártiság mellé állt. Hozzájárult az antanttal való tikos tárgyalások megnyitásához, majd a londoni szerződés megkötéséhez (1915. április 26.). Miután a parlamenti többség, a szocialisták és a pártokon kívülálló katolikusok ellenzése mellett, megszavazta a hadihiteleket, III. Viktor Emánuel rövid kiáltványban bejelentette az Ausztria–Magyarország elleni háborút (1915. május 24.). Abból indult ki a király, hogy az antant a világháborúban a nagyobb anyagi és emberi tartalékai révén előbb–utóbb felülkerekedik. Tudta, hogy Olaszországnak a semlegességből az antant felé való kilépése az ország és a maga számára bizonyos kockázatokat is jelent ugyan, de úgy gondolkodott, hogy az ország a hadba lépéssel megszabadul az egyedül maradás, az elszigetelődés veszélyétől, s a háború végén az olasz király ott ülhet majd a győztesek Olimposzán. Az osztrák uralom alatt levő olasz területek visszaszerzésével pedig a risorgimento és a Savoiai–ház művének befejezőjeként kerülhet be a történelemkönyvekbe.

A katonakirály

1915. május 26-án, két nappal Olaszország hadba lépését követően, III. Viktor Emánuel Rómában vonatra szállt és elindult a frontra. Nem a fotósok és a filmesek, a háborús propaganda miatt tette, hanem komolyan gondolta, hogy új szakaszt kezd az életében, együtt lesz a katonáival a háborúban: katonakirály lesz. Az előző napon a szokványos államfői teendőket a nagybátyjára, Tommaso di Savoia hercegre hagyta, akit kinevezett főhelytartónak. Hamarosan rendezte a haderő fölötti operatív rendelkezés, a hadsereg irányításának kérdését is. Az alkotmány szerint az olasz fegyveres erőknek béke idején nem volt külön főparancsnoka, ezt a funkciót maga a király töltötte be. De mi történjen háború idején?

III. Viktor Emánuel – mint láttuk – kisgyermek kora óta katonák nevelték, tábornoki rendfokozatot viselt ugyan, volt azonban annyira intelligens, hogy belássa: hogy nagyapjától eltérően ő nem rendelkezik a hadvezér-funkció betöltéséhez szükséges képességekkel. Így uralkodása alatt mind háború, mind béke idején a haderő ügyeit illetően kulcsszerepet kapott a vezérkari főnök. A vezérkari főnök azonban a szó szoros értelmében nem volt a haderő főparancsnoka, hiszen formálisan mégis csak a király volt a főparancsnok. Amikor még 1914 nyarán Luigi Cadornát kinevezte vezérkari főnöknek „*tisztázták*”, hogy a katonai ügyekben a vezérkari főnök béke idején névlegesen a király első számú munkatársa, háború esetén azonban gyakorlatilag betölti a haderő főparancsnoka

funkciót is.¹³ Viktor Emánuel számára – aki általában igyekezett kerülni az „elvi” állásfoglalásokat és a fölösleges konfrontációkat – tulajdonképpen kényelmes volt ez a „felállás”: ugyanis, az magában hordozta azt a lehetőséget, hogy ha a haderő a háború menetében kudarcot vallana, akkor a felelősség nem rá, hanem a vezérkari főnökre hárul, és válsághelyzetben – királyi és főparancsnoki hatalmából eredően – leválthatta azt. Olaszország háborúba lépésekor Luigi Cadorna tábornok volt a vezérkari főnök. III. Viktor Emánuel a maga szerepét, a főparancsnoksághoz és a Cadornához való viszonyát formálisan is rögzítette az 1915. május 29-i rendeletével.

Kezdetben a kormány, a vezérkari főnök és maga Viktor Emánuel is arra gondolt, hogy a fronttól biztonságos távolságban fekvő, ugyanakkor nagyjából mind a dél–tiroli, mint az isonzói határtól nagyjából egyforma távolságban levő Treviso lenne a megfelelő tartózkodási hely a király számára. Viktor Emánuel 1915. május 27-én meg is érkezett a kisvárosba. Majd miután Cadorna Udinében rendezkedett be, Viktor Emánuel is átköltözött az Udine központjától mintegy 10 km-re fekvő Torreano di Martignacco faluba, a Linussa villába, amely több mint két éven át a rezidenciája lett. A villa még a környéken levő villákhoz képest is egyszerűnek számított, ám tökéletesen megfelelt III. Viktor Emánuel ízlésének, és illett a katonakirály szerepéhez is. A Villa Itália névre átkeresztelt épületben III. Viktor Emánuel lakrésze egyáltalán nem hasonlított a királyi lakosztályokra: egyszerű volt, alig volt benne bútor, majdnem hogy szegényesnek hatott. A kiszolgáló személyzet minimális volt, a biztonságról mindössze félszázadnyi katona gondoskodott. A Villa Italiát III. Viktor Emánuel tulajdonképpen a szolgálati helyének tekintette. Intelligens katonaként tudta, hogy a háború irányítása mennyire komplex probléma: azt látta legjobbnak, ha az egy ember, Cadorna vezérkari főnök kezében összpontosul. Ezért nem költözött Udinébe, s ezzel is jelezte, hogy nem akar beleavatkozni a hadműveletek tervezésébe, irányításába. Végül is a király és a vezérkari főnök közötti rendszeres „szolgálati kapcsolatot” úgy alakították ki, hogy esténként, néha csak kétnaponta, megjelent a királynál Cadorna valamelyik segédtisztje, aki röviden összefoglalta a király számára a front aznapi eseményeit. A beszámolóhoz Viktor Emánuel rendszerint csupán néhány marginális megjegyzést tett, elsősorban a saját szemével látottak alapján. Cadorna döntéseibe sohasem avatkozott bele.

Viktor Emánuel katonakirályhoz illően tábori ágyon aludt, minden nap hajnalban kelt. Talált magának rendszeres elfoglaltságot is: regge-

¹³ CADORNA, Luigi: *Lettere famigliari*. (Szerk.: CADORNA, Raffaele). Mondadori, Milano, 1967. 90–92.; MELOGRANI, Piero: *Storia politica della Grande guerra, 1915–1918*. Mondadori, Milano, 2015. 5. 159–160.; HORVÁTH Jenő: *Az olasz király a nagy háborúban. III. Viktor Emánuel, a katonakirály*. IN: http://nagyhaboru.blog.hu/2016/04/28/az_olasz_kiraly_a_nagy_haboruban, 2016. 04. 28.

lente kíséretének valamelyik tagjával, díszítmények nélküli tábornoki egyenruhában gépkocsiba szállt, fényképezőgéppel felfegyverkezve látogatta a „*vonalakat*” (a katonai egységeket, parancsnokságokat, erődítéseket, katonai kórházakat). És fáradhatatlanul fényképezett. (A numizmatika mellett a fotózás volt a másik nagy szenvedélye.) A szabad levegő sokkal jobbat tett neki, mint a háziorvosának a receptjei és a kúrái: megszabadult az alvászavaraitól, visszatért az étvágya, jól érezte magát. Hosszabb időre ritkán utazott el Martignaccóból. Szinte csak akkor, ha „*szabadságra*” ment, leggyakrabban Roncogliba, a családi kastélyba. A fővárosba csak akkor utazott, ha ott feltétlenül szükség volt a jelenlétére, ha például be kellett avatkoznia a kormány és a vezérkari főnök közötti feszültségek elsimításába, vagy ha új kormány alakítására volt szükség.

Az olasz haderő Cadorna vezérkari főnöksége alatt 1917 őszéig 11 nagy csatát vívott az osztrák–magyarral az isonzói, kettőt a dél-tiroli fronton. Tenyérnyi területi nyereségeket hozó, rendkívül véres csatákat. Aztán, 1917. október végén, az osztrák–magyar és a német seregek Caporettonál áttörték az Isonzó-frontot, az olasz hadsereg a katasztrófa szélére került. A főparancsnokság Udinéből 100 km-rel hátrább települt, a kormány lemondott. Ezen a ponton lépett közbe III. Viktor Emánuel, aki ezekben a válságos napokban nem vesztette el a fejét, sőt igazi királynak bizonyult. Rómába utazott, hamarjában megoldotta a kormányválságot, majd a Garda-tó déli partján fekvő Peschierába hívta a kormány és az antant politikai és katonai vezetőit. 1917. november 8-án mintha az időjárás is fronthelyzet hangulatához igazodott volna: köd volt és hideg, ráadásul az eső is esett. A szervezés „*olasz módra*” zavaros volt. Kipling, az angol tudósító így látta az olasz királyt: „*Semmiféle megkülönböztető külsőség, ami azt mutatta volna, hogy ő más, mint a többi harctéri tábornok. Zubbonyáról hiányzott még a katonazubbonyok baloldali zsebe fölött szokásos kitüntetések szalagcsíkja is. Komolyan, gondterhelten, tiszteletet parancsolóan lépkedett, azzal a természetes egyszerűséggel, amivel a katonái között szokott járni a veszélyekkel teli fronton.*” A *dzsungel* könyve szerzője azt is elmondta olvasóinak, hogy Viktor Emánuel nem régen visszautasította a kormányt, amely háborús aranyéremmel akarta kitüntetni. Kipling szerint a király ezt mondta: „*Nem foglaltam el semmilyen fontos magaslatozt, nem nyertem meg semmilyen nagy csatát, nem süllyesztettem el páncélozott csatahajót se, légi harcban se győztem.*”¹⁴

A tárgyalás első része három órán át tartott. Viktor Emánuel előre elkészített írásos beszámoló nélkül, szabadon beszélt angolul. Két óra hosszan ismertette Olaszországot, az olasz haderőt és a front helyzetét. Nemcsak azért vállalta az expozét, mert Orlando miniszterelnök nem tudott angolul, és franciául se igazán, hanem királyi méltóságával is súlyt

¹⁴ Idézi HORVÁTH (2016): 04. 28.

kívánt adni a mondandójának. A beszámolót a tőle megszokott, retorikai hangvétel nélkül, rengeteg adatra hivatkozva, száraz hangvétellel és konkrét javaslatok előterjesztésével tartotta. A katasztrófa okai között megemlítette a hadsereg erkölcsi hajótörését, azonban az olasz tábornokoktól megszokott fogalmazásoktól eltérően a felelősséget nem hárította a „defetistákra”. Mondandójának lényege az volt, hogy az olasz hadsereg Caporettoval nem veszítette el a háborút, a nem omlott össze, meg fogja vetni a lábát a Piavénál. Kizárta azt a feltételezést, hogy az olasz nemzet megtört volna. *„A háború folytatódik”* – váltott át franciáról angolra. A briteket és a franciákat meglepte a király beszéde, a belőle kicsendülő elszántság.

Majd hol angolul, hol franciául válaszolt a kérdésekre. Orlando miniszterelnök emlékirata szerint a királynak sikerült meggyőznie az antant képviselőit, hogy Olaszország semmiképpen se köt különbékét, hogy az olasz haderő elszánt a háború folytatására, és mindenképpen ellenáll a Piave–folyó vonalánál. Magától értetődően kérte az antant segítségét is. Lloyd George azt írja az emlékiratában, hogy meglepte Viktor Emánuel *„nyugalma és ereje”*. És így folytatja: *„Férfias ékesszólásával elosztott minden kétségünket, megszüntette a tétovázásunkat. Lehet úgy is fogalmazni, hogy a nagyon nyomorúságos hadi helyzetben megmentette az olaszok és az antant ügyét.”* Az értekezletnek a katonai részletekkel foglalkozó szakaszában a király bejelentette, hogy leválja Cadornát és Armando Diaz tábornok lesz az új vezérkari főnök. Megállapodtak a piavei frontra érkező francia és a brit haderő méreteiről, parancsnoklásuk mikéntjéről. Még aznap minden pátoszt mellőző rövid kiáltványban fordult az olasz nemzethez.

A caporettoi összeomlás után III. Viktor Emánuel a Treviso megyei Ponte della Priulában rendezkedett be, ott volt az új *„szolgálati helye”* a nagy háború utolsó évében. Részben változott a király és a vezérkari főnök viszonya, Diaz tábornok ugyanis igyekezett bevonni a királyt a háborúra irányítására vonatkozó döntésekbe. Folyamatosan és rendszeresen találkoztak: hetente kétszer együtt ebédeltek, és ha fontos újdonság mutatkozott soron kívül is felkereste a királyt. III. Viktor Emánuel meghallgatta, rendszerint azonban nem tett érdemi észrevételeket. Hagyta, hogy a vezérkari főnök és helyettese, Pietro Badoglio tábornok tegyék a dolgukat. Egyetértett velük, hogy Cadorna támadó háborúját a sokkal kevesebb emberáldozatot követelő védekezőre cseréljék, s az erőt a háború győztes befejezésére összpontosítsák. Miután 1917 végére az olasz hadsereg megvetette a lábát a Piavénál, Diaz egyetlen támadást sem indított egészen a háború utolsó napjaiig. Csak az osztrák–magyar haderő 1918. nyári piavei áttörési kísérletének visszavetését követően, 1918. október 24-én lendült támadásba, szétverte a teljes felbomlás állapotába került osztrák–magyar seregeket. 1918. november 3-án az akkor már csak névleg létező Osztrák–Magyar Monarchia képviselői a Padova melletti Villa

Giustiban aláírták Badoglio tábornok előtt a fegyverszüneti megállapodást, másnap elhallgattak a fegyverek az olasz fronton. III. Viktor Emánuel 1918. november 7-én belovagolt Trentóba, három nappal később Triesztbe. A rómaiak november 14-én, szép napfényes őszi időben a Quirinale palota előtti téren ünnepelték „a győzelem királyának” hazatérését. III. Viktor Emánuel boldognak látszott, valójában azonban gondok és aggodalmak gyötörték.

A nagy háború utáni évek

III. Viktor Emánuel jól látta a hazája és a trónja körüli világ változásait. Birodalmak, dinasztiák omlottak össze, történelmi lomokká váltak, vagy egyenesen a történelem szemétdombjára kerültek. Véget ért a Romanov cárok Oroszországa, II. Miklóst egész családjával együtt kivégezték. A világháborúért főfelelősnek kikiáltott Németországra és a dolyfős Hohenzollern császárra, II. Vilmosra, is nyilvánvalóan bűnhődés várt, kétséges volt, hogy el tudja-e kerülni, hogy háborús bűnösnek nemzetközi bíróság elé idézzék. Szétporladt az Osztrák–Magyar Monarchia: Ausztria dunai kis országgá zsugorodott, ahonnan kitiltották a Habsburgokat. Utolsó háborújának elvesztésével a régi Magyarországból is kis ország lett. Összeomlott az Oszmán Birodalom is, a Fényes Portával és a szultanátussal együtt. Ezek a változások nem aggasztották III. Viktor Emánuelet, hiszen többségük még kedvező is volt Olaszország számára. Ellenben a világháború utáni első külföldi útjai során és a békekonferencia megnyitóján már aggódva figyelte, hogy a háború utáni Európa sorsát, nem a távlatos békés rendezés keresése vezérli, hanem a nemzeti önzésére építő politikusok döntik el. Kiábrándítóak voltak számára az Egyesült Államok elnökével való találkozások. Wilson a nemzeti önrendelkezésről prédikált, miközben nem ismerte Közép-Európa bonyolult nemzeti és etnikai viszonyait, talán azt sem tudta, hogy pontosan hol van Fiume.¹⁵ A béketárgyalások megerősítették rossz előérzeteit. Az antant-szövetségesek formálisan ugyan Olaszországot győztes nagyhatalomnak tekintették, de látta, hogy mindent megtesznek azért, hogy ne érezhesse magát többnek háborús glória nélküli, másodrendű nagyhatalomnál, és mit se törődnek azzal, hogy így megerősítik az olaszokban a megcsönkített győzelem érzését.

A háborús győzelem örömeire rendezett hivatalos olaszországi népünnepek nem feledtethették III. Viktor Emánuel királlyal a háború következményeit, a mindennapok valóságát. Az ország térdre rogyott. 650.000 katona-halottat gyászolt, nagy többségük 20 és 30 év közötti fiatal volt. A Nitti-kormány elhatározta, hogy az 5,5 milliós hadsereget a lehető leghamarább demobilizálja, maximum egytizedére csökkenti. De

¹⁵ LE MOAL (2016): 225.

hol talál munkát ötmillió ember? A hadiipar leállítása is tovább növelte a munkanélküliséget. 1919–1920-ban az egész országot ellepték az éledegetlenségből kirobbanó tömegmegmozdulások: a nagyrészt ösztönös földfogláló mozgalmak, a megszámlálhatatlan sztrájk, a gyárfoglalások az észak–olasz városokban. Soha nem látott szintre emelkedtek a szociális és a politikai ellentétek. Mindezekhez kapcsolódott a béketárgyalásokban való csalódottság, a már említett megcsonkított győzelem miatti frusztráció, ami táptalajt adott a szélsőséges nacionalizmusnak.

III. Viktor Emánuel látta, hogy a mind tovább mélyülő válságban a születő fasiszta mozgalom a politikai küzdelmekben addig nem alkalmazott fizikai erőszakhoz nyúl. Nemcsak az újságokat olvasta naponta, hanem a prefektusok jelentéseit is, akik beszámoltak arról, hogy fegyveres csapatok alakultak előbb vidéken, a szocialista (a vörös) és a katolikus (a fehér) földmunkás és parasztszervezetek ellen (squadrista terror), majd később azt is jelentették, hogy a városokban is megjelentek immár a feketeingesek. Az 1919-es, majd az 1921-es választási eredmények alapján nyilvánvaló lett, hogy a liberális pártok annyira meggyöngültek, hogy nem képesek stabil kormányzásra. A király hiába kereste újabb és újabb miniszterelnökök megbízásával a válságból való kilábalást, a háború előtti, a parlamenti kormányzáshoz való visszatérés azonban lehetetlenné vált. Konszolidáció helyett polgárháború felé sodródott az ország.

Az 1922. őszi drámai helyzetben III. Viktor Emánuel végül is hívatta Benito Mussolinit, a Fasiszta Nemzeti Párt vezetőjét, hogy kormányalakítással bízta meg (1922. október 29.). A történetírás mára pontosan rekonstruálta azoknak a napoknak az eseményeit, és a köztudatban is eléggé ismertek, felesleges lenne újra részletesen felidézni azokat. Szorítkozunk néhány megjegyzésre! (1) Mussolini kormányalakítási megbízása mögött nem volt semmiféle összejátszás a király és a fasiszta vezér között, III. Viktor Emánuel nem valamiféle államcsínnel juttatta hatalomra Mussolinit. Igaz, a fasiszta pártnak csak mindössze 35 képviselője volt az alsóházban, volt azonban 200.000 tagja, a fasiszta tömegszervezeteknek pedig további félmillió. És a feketeinges „*hadoszlopok*” a marcia su Romához gyülekeztek. (2) Igaz, hogy a királyhoz hú hadsereg néhány hadosztálya rövid úton szétszórhatta volna Mussolini botokkal, bajonettekkel, pisztolyokkal, puskákkal felfegyverkezett gyülevész csapatait, ha parancsot kap rá. III. Viktor Emánuel azonban egyfelől képtelen volt ilyen nagy súlyú döntés meghozatalára, másfelől a hadsereg fellépése csak a katonai diktatúra bevezetésével történhetett volna. III. Viktor Emánuel nem akart katonai diktatúrát, és azt semmiképpen se, hogy őt tekintsék az esetleg bekövetkező polgárháború kirobbantójának.¹⁶ (3) 1922. október 30-án, amikor a Qurinale palotában fogadta Mussolinit és

¹⁶ PUNTONI (1993): 37., 292.; PERFETTI, Francesco: *Parola di Re. Diario segreto di Vittorio Emanuele*. Le Lettere, Firenze, 2006. 114.

megbízta a kormányalakítással – abban reménykedve, hogy a koalíciós kormányzás keretében a legalitás útjára terelheti a fasiszta erőket – nem tudhatta, hogy egy több mint 20 éven át tartó fasiszta diktatúra kialakulásához asszisztál.

A diarchia

A képviselőház 1922. november 16-án bizalmat szavazott a Mussolini-kormánynak (316 igen, 116 nem szavazattal, 7 tartózkodás mellett), majd november 24-én egy évre rendkívüli felhatalmazást a gazdasági és közgazgatási rend helyreállítására. Ez alatt Mussolini olyan helyzetet teremtetett, amelyben illúzióvá váltak azok a reményeket, hogy hatalma pünkösdi királyság lesz. A király már nem küldhette el, csak úgy.

A fasiszta hatalom konszolidálása több fázisban történt. Az első, a Giacomo Matteotti szocialista képviselő meggyilkolásáig (1924. június 10.) tartó szakaszban Mussolini miniszterelnök (induláskor magánál tartva a bel és a külügyminiszeri tárcát is) fehér ingben és jól szabott polgári öltönyökben kormányzott, koalíciós pártokkal. Időközben fasiszta nagytanács létrehozásával és a korábbi nacionalista szövetségesei „*leszalámizásával*” hozzákezdett a fasiszta állampárt kialakításához. A fasiszta milícia létrehozásával (1923) pedig egyetlen szervezeti keretbe fogta és legalizálta az addig az illegalitás és a terrorizmus terepén tevékenykedő különféle félfegyveres osztagokat, a maga kizárólagos parancsnoksága alatt. 1924-ben az új választási törvény alapján tartott parlamenti választásokon a fasiszta párt már többséget szerzett.

Matteotti meggyilkolása nyomán rövid politikai válság robbant ugyan ki (az antifasiszta pártok a parlamentből is kivonultak, a koalíciós kormányzás folytatása is kritikussá vált) Mussolini azonban a hatalom konszolidálásának új, második szakaszára áttérve gyorsan felülkerekedett. Ebben a szakaszban felszámolta az antifasiszta pártokat és a sajtót, bebörtönözte, száműzte vagy emigrációba kényszerítette az antifasiszta politikusokat és értelmiségieket. Az alkotmány immár jelentőség nélküli dokumentum lett csupán, a király hallgatólagos kollaborációja mellett. A fasiszta rendszer konszolidációja a gazdasági élet főszereplőivel és a Szentszékkal kötött kompromisszumok útján folytatódott. Még az 1929-ben kezdődött világgazdasági válság hatásainak nagy részét is sikerült kivédenie főként az állami beavatkozás eszközeivel. A fasiszta rendszer a külpolitikában az 1930-as évek közepéig békés eszközökkel sikeresen növelte Olaszország nagyhatalmi presztízsét, együttműködött Nagy-Britanniával és Franciaországgal a Nemzetek Szövetségében, egy ideig, még Hitler németországi hatalomra jutását követően is, kiállt például Ausztria függetlensége mellett.

Az 1930-as években nagyra nőtt Mussolini személyes hatalma, ami mögött széleskörű reakciós tömegtámogatottság alakult ki. Mussolini az

állampárt, a milícia, a sokféle fasiszta tömegszervezet duce-ja lett, a király szemében és a hivatalos protokoll szerint azonban csak őfelsége miniszterelnöke, a király elsőszámú munkatársa volt. Vagyis a hatalma nem volt korlátlan. A király Mussolinit ugyanúgy, mint a korábbi miniszterelnököket hetente kétszer fogadta a Quirinale palotában, aki a protokollt betartva sohasem fekete ingben, a milícia egyenruhájában jelent meg előtte, hanem civilben, hóna alatt vagy táskájában az aláírásra váró iratokkal, amelyek többségét a király azonnal aláírta, másokat félretett megfontolásra, de voltak olyanok is, amelyeket egyszerűen szó nélkül továbblapozott. A mellette szolgáló kabinetfőnök–adjutánsok emlékiratai szerint a király az ilyen esetben a miéltre vonatkozóan semmiféle magyarázatot sem adott Mussolininak, így akár évekig halogatott fontos kérdéseket is. Bárhogyan is erősödtek Mussolini pozíciói, a fogadásokon vagy a tömegrendezvényeken a király mögött volt a helye (mellette csak az 1930-as évek közepétől), a zenekar elsőként a *Savoiai marsot* (*Marcia Reale*) játszotta, csak utána a fasiszta „himnusz”, a *Giovinezza*. III. Viktor Emánuel mindig hagyományos formában tisztelgett, sohasem „római” módra. Az olasz fasiszta államot a külsőségeken túl tulajdonképp sajátos diarchia jellemezte, Mussolini növekvő, III. Viktor Emánuel gyengülő hatalmával. A fasiszta rendszer Olaszországban nem vált igazán totálisrá, már csak azért sem, mert nem ment végbe a hadsereg fasizálása, a haderőnek, s azon belül különösen a carabinierieknek, a Savoiai monarchiához és a királyhoz való hűsége szilárd maradt, és majdnem hasonlóképpen a külügyminisztérium fasizálása is csak Galeazzo Ciano külügyminiszteri kinevezésével (1936) bontakozott ki.¹⁷

Mussolini az etiópiai háborút (1935–1936) követően, amit Franciaország és Nagy-Britannia ellenzett, egyre inkább közeledett Németországhoz, kilépett a Nemzetek Szövetségéből, a francoisták támogatására bekapcsolódott a spanyol polgárháborúba, elfogadta az Anschlusst, majd katonai szövetséget kötött Németországgal („*Acélpaktum*”, 1939. május 22.), közben Olaszország megszállta Albániát (1939. április). 1939. szeptember 1-jét követően Mussolini hezitált ugyan, hogy belépjen-e a világháborúba, Franciaország összeomlásakor azonban megtette (1940. június 10.), és Nagy-Britanniának is hadat üzent.

III. Viktor Emánuel számára már az 1930-as évek második felében a fasiszta külpolitika új irányával elért „sikerek” sem okoztak nagy örömet, az Etiópia császára, az Albánia királya címek se, de elfogadta azokat. Érzelmeit legfeljebb azzal juttatta kifejezésre, hogy nem sietett meglátogatni a meghódított országokat. Katonai adjutánsa, Paolo Puntoni (1940–1946) tábornok (1940–1946) szerint III. Viktor Emánuel mindig is bi-

¹⁷ A történetírásban mindmáig egyoldalúság mutatkozik az olasz fasiszta rendszer leírásában: a történészek a fasiszta oldalt nagyon részletesen feldolgozták, miközben a rendszerben fennmaradt „*autonomiák*” (a monarchia, a haderő, az egyház, a gyáriparosok szövetsége, stb.) elemzése még mindig késést mutat.

zalmatlan volt Hitler és társai iránt, és fenntartásokkal figyelte Mussolini Németország-politikáját, azonban abban reménykedett, hogy a duce majd csak kitalál valamit a germán fenyegetéssel szemben. Csak az olasz hadsereg görögországi és az első afrikai kudarcai, a hadiflotta veszteségei nyomán kezdett komolyan aggódni. Puntoni 1941. január 26-i naplójegyzetében ezt írta: „Először látom, hogy Őfelsége komolyan aggódik és szomorú.” III. Viktor Emánuelnek lassan, fokozatosan és későn változott meg a Mussolini „szerencséjébe” vetett hite. Még akkor is bizonytalankodott, amikor már nagyon előrejutott a Mussolini eltávolítását és a háborúból való kiugrást célzó, több szálon futó monarchista „összeesküvés”.

A fasiszta nagytanács 1943. július 24-ről 25-re virradóan tartott ülésével kezdődött események szintén eléggé közismertek. Mint tudjuk, a nagytanács ülésén a Dino Grandi és a Ciano által irányított „*disszidens*” fasiszták leszavazták a ducét, és az alkotmányhoz való visszatérésre szólító határozatot fogadott el a nagytanács. Vasárnap volt, Mussolininak másnap, július 26-án hétfőn kellett volna a királyhoz mennie a szokásos kihallgatásra. Az időpontot a király előrehozta, a Villa Savoiába kérette Mussolininét délután 17 órára. Miután az összeesküvésről mit sem sejtő duce beszámolt a nagytanács üléséről, III. Viktor Emánuel minden indokolás és kommentár nélkül közölte vele a miniszterelnöki tisztségéből való fölmentését. Ahogy kilépett a villából a carabinieri egy mentőautóba tuszkolták, a kaszárnyájukba szállították, közben Mussolini magától is rájött, hogy immár fogoly. A rádió rövid közleményben bementa, hogy a király fölmentette Mussolininét, és Badoglio marsallt nevezte ki egy rendkívüli hatalommal felruházott katonai kormány élére. Az emberek vacsorájukat félbehagyva, a rendkívüli állapot kihirdetésével mit sem törődve, lementek az utcákra és a terekre, éltették a királyt, ünnepelték a fasiszmus bukását, és azt hitték, hogy a háborúnak is vége.

1943. július 25.-ével III. Viktor Emánuel elválasztotta a monarchia és a maga sorsát Mussoliniétól, az ország és a Badoglio-kormány azonban szinte megoldhatatlan feladatok elé került. A háborút nem lehetett csak úgy abbahagyni. Első lépésként fegyverszünetet kellett kérni az addigi ellenségtől, az Egyesült Nemzetektől, akik korábban kijelentették, hogy ragaszkodnak a fasiszta hatalmakkal szemben a feltétel nélküli megadás elvéhez. Csatornákat kellett találni a fegyverszüneti tárgyalásokhoz, miközben Olaszország területén „*testvéri*” német csapatok tartózkodtak, s várható volt, hogy nem fogják tétlenül nézni Olaszország kiugrását a háborúból. A Badoglio-kormány és a király végül is 1943. szeptember 1-jén döntött a fegyverszünet-kérésről, majd a szicíliai Cassibilében szeptember 3-án aláírták a megállapodást, amit olasz kérésre, a német erők megtorlástól tartva, egyelőre nem hoztak nyilvánosságra. Eisenhower tábornok várt is szeptember 8-án estig, amikor bejelentette a fegyverszünet létrejöttét, amit Badoglio maga is közölt a rádióban. A hadseregnek azonban csak annyi utasítást adott,

hogy az angol–amerikai szövetségesekkel szembeni ellenségeskedést mindenütt abba kell hagyni. Hogy mi a teendő a németekkel szemben, arról nem szólt semmit.

A Badoglio–kormány első 45 napja után csak még kaotikusabb és tragikusabb időszak következett.

1943. szeptember 8-a után

1943. szeptember 8-án és a következő napokban széthullott az olasz hadsereg. A honi területen levő katonák mintegy fele (800.000) a korábban kamerádként érkezett német csapatok kezére került, internálták őket Németországba. Sokan egyszerűen hazamentek, mások csatlakoztak az ezekben a napokban kezdődött fegyveres ellenálláshoz. A Franciaországban, Jugoszláviában, Albániában, Görögország levő olasz csapatok nagy része német fogságba esett. Csak az olasz hadiflotta és a légierő egy része menekült meg, amely már a fegyverszünet bejelentése előtt irányt vett Málta felé, és az angol–amerikaiaknak adta meg magát.

A fegyverszünet bejelentését követően a német csapatok elkezdték a legfontosabb stratégiai pontok megszállását, néhány nap alatt ellenőrzésük alá vonták a Nápolytól fölfelé eső országrészt, kiszabadították Mussolinit (szeptember 12.), az olasz fasiszták proklamálták az Olasz Szociális Köztársaság megalakulását (szeptember 25.). Közben, szeptember 9-én az angol–amerikai csapatok is megmozdultak, partra szálltak Calábriában. Az olasz hadsereg és az ország tragédiája talán kisebb lehetett volna, ha a partraszállás északabbra, legalább Róma magasságában történik. Ehhez azonban hiányzott a szövetségeseknél a szándék, és főként az erő. A Badoglio–kormányban se bíztak.

A 1943. szeptember 8-án kialakult káoszban III. Viktor Emánuel és a Badoglio–kormány úgy döntött, hogy nem marad tovább Rómában, hanem az ország keleti szögletébe távoznak, ahol nem voltak német csapatok. Magától értetődően nem akartak német fogságba esni, és józan ésszel elfogadhatónak látszott az a később adott magyarázat is, hogy a déli országrészben az állam folytonosságát igyekeznek biztosítani. Mégis szinte mindenki a főváros magára hagyásának, a király elmenekülésének tekintette a szeptember 8-án éjszaka kezdődött utazást.¹⁸

¹⁸ A trónörökös, Umberto herceg Rómában akart maradni, és csatlakozni az ellenálláshoz. Apja határozott parancsára azonban csatlakozott az Adriai–tenger felé induló autóskonvojhoz. Azokban a napokban a német kézre kerülés veszélye Viktor Emánuel három leányát is fenyegette: Mafalda, aki a hesseni herceghez ment feleségül, a romániai Sinaiból Budapesten keresztül éppen Rómába tartott, német kézbe került, a buchenwaldi koncentrációs táborban hal meg 1944-ben (életéről lásd BARMESCHI, Renato: *Frau von Weber. Vita e morte di Mafalda di Savoia a Buchenwald*. Rusconi, Milano, 1983.), Johanna bolgár királyné túlélte a háborút (megírta az emlékiratait: GIOVANNA DI BULGARIA: *Memorie*. Rizzoli, Milano, 1964.), Mária Franciska hercegnő 1943 és 1945 között német koncentrációs táborban

A király és a Badoglio-kormány a kalandos utazás után nemcsak új székhelyet talált nehezen magának, de a státusa is bizonytalan volt. A szövetségesek az általuk felszabadított területeken katonai megszállási rendszert vezettek be, s ennek működtetéséhez nem volt szükségük a királyi kormány „segítségére”. A háború után, a békeszerződéseknél pedig Olaszországot nem a győztesek között, hanem a „büntető padon” akarták látni.¹⁹ A király és kormánya elsősorban próbálta enyhíteni a szövetséges megszállás szigorát és az olasz szuverenitás elemeinek visszaszerzésére törekedett. Helyzetének tisztázásában fontos elemet jelentett a szövetségesekkel a részletes, az ún. hosszú fegyverszünet megkötése (1943. szeptember 19.) majd a Németországnak küldött hadüzenet 1943. október 13.), amelyek után a szövetségesek kilátásba helyezték az Olasz Királyság számára a társ-hadviselőfél státust. Diplomáciai sikert jelentett, hogy előbb a Szovjetunió (1944. március 14.), majd a nyugati szövetségesek is elismerték a Badoglio-kormányt.

A király és a kormány belpolitikai helyzete se volt könnyű. A „*déli királyság*” területén félig-meddig legalisan, a salói köztársaságban illegálisan szervezkedő antifasiszta pártok és egységfrontszerveik, a nemzeti felszabadító bizottságok (CLN) többségükben republikánus álláspontra helyezkedtek, a Bariban tartott kongresszusukon (1944. január 28–29.) egyenesen III. Viktor Emánuel lemondását követelték. Ez a helyzet az Olasz Kommunista Párt vezetőjének, Palmiro Togliattinak Moszkvából, és több ismert antifasiszta személyiségnek az amerikai emigrációjából való hazatérésével, valamint néhány nagyteknélyű monarchista értelmiségi (Benedetto Croce, Enrico De Nicola, etc.) politikai aktivizálódásával változott meg: az antifasiszta fronton belül felülkerekedett az az álláspont, hogy a monarchia vagy köztársaság kérdés eldöntését el lehet halasztani az ország felszabadulása utánra, mert egyelőre sokkal fontosabb a németek és a fasiszták elleni, egységet követelő fegyveres harc.²⁰ III. Viktor Emánuel kezdetben hallani sem akart a kompromisszumról, majd beleegyezett abba (1944. április 12.). Elfogadta, hogy Róma felszabadulását követően – a Savoiai-dinasztia történetében már többször alkalmazott ún. helytartói/régensi formulát felelevenítve – lemond. A szö-

volt, kiszabadulása után hazatért, majd 1946-tól, a köztársaság kikiáltása után emigrációban élt.

¹⁹ A szövetségesek Olaszország-politikájáról részletesen lásd VARSORI, Antonio: *Aspetti della politica inglese verso l'Italia*. Nuova Antologia, 1983. 3. sz. 273–298.; ELWOOD, D. W.: *L'alleato nemico. La politica dell'occupazione angloamericana in Italia 1943–1946*. Milánó, 1977. 48–63.; HORVÁTH Jenő: *Az olasz kapitulációtól a békeszerződésig (1943–1947)*. IN: ENDRŐDY Gábor – PÓK Attila (szerk.): *A nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Korona, Budapest, 2000: 335–369.

²⁰ CROCE, Benedetto: *Quando l'Italia era tagliata in due*. Laterza, Bari, 1948. 79–82.; AGA ROSSI, Elena – ZASLAVSKY, Victor: *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*. Bologna, 1997: 71–73.

vetséges csapatoknak a fővárosba bevonulásakor, 1944. június 5-én meg is tette, s fiát, Umbertót teljhatalmú régenssé nevezte ki, a trónról azonban nem mondott le.²¹ A monarchia pozícióinak meggyengülését mutatta, hogy a Badoglio-kormány helyébe lépett Bonomi-kormány az esküt már nem Umbertó, hanem a római központi CLN előtt tette le.

Az utolsó évek

Róma felszabadítását követően még majdnem egy évig tartott Észak-Olaszországban a németek elleni háború és az olaszok közötti polgárháború. III. Viktor Emánuel ezeket a hónapokat a Villa Savoiában a politikától visszavonulva töltötte. Az ország egész területének felszabadulása után a nagy gazdasági, társadalmi, politikai és szociális kérdések mellett, a monarchia és király sorsa tulajdonképpen sokadik rangú kérdésé vált, mégis felkerült a politikai napirendre. A pártok ugyanis úgy egyeztek meg, hogy majd csak a békeszerződés aláírása és az ország szuverenitásának visszanyerése után tartják meg a parlamenti választásokat, előtte, 1946. június 2-án alkotmányozó gyűlési választásokat tartanak, és ugyanaznap népszavazással döntenek az államforma kérdéséről is.

A baloldali marxista pártok (a kommunista és a szocialista párt) egyértelműen a köztársaság mellett kampányoltak. A főleg szociálliberális értelmiségieket tömörítő, az ellenállásban jelentős szerepet játszó, de a két munkáspártnál jóval kisebb tömegbefolyással rendelkező Akciópárt is harcosan republikánus volt. A három baloldali párt a választási kampányban a király és a monarchia felelősségét és bűneit hangsúlyozta a fasiszmus hatalomra jutásában és a fasiszta rendszer fenntartásában, s azt, hogy a monarchia győzelme megalapozná az olasz gazdasági és társadalmi kiváltságok felszámolását, akadályt jelentene az olasz progresszió útján.

III. Viktor Emánuel fáradt volt, és depresszióval küszködött akkoriban, nem volt azonban mindegy számára, hogy milyen döntés születik a referendumon. Az távol állt tőle, hogy közvetlenül részt vegyen a választási küzdelemben. A monarchia megmentésére tett egyik közvetett lépése az volt, hogy 1946. május 9-én váratlanul de jure is lemondott a trónról Umbertó javára. Lemondása után rögtön hajóra szállt a királynéval Nápolyban és elindult Egyiptomba, az önkéntes száműzetésbe. Lemondásával közvetve elismerte ugyan személyes felelősségét a fasiszmussal való együttműködésért, ugyanakkor azzal, hogy a fia javára mondott le, „*tiszta lapot*” próbált teremteni a monarchia folytathatóságához. A régensből királlyá előrelépett immár II. Umbertó királyt nem terhelte a fasiszmussal való együttműködés és a háborús felelősség, sőt köztudomású volt, hogy nem kedvelték a fasiszták, és régensként egyes progresszív lépéseket is támogatott. Vagyis, Umberto trónra lépésével megjelenhetett

²¹ REGOLO, Luciano: *Il re Signore, Il re signore. Tutto il racconto della vita di Umberto di Savoia*. Simonelli, Milano, 1998. 422–431.

egy demokratikus és a jövő felé forduló monarchia képe, amely hajlandó akár a széles körű társadalmi változások szükségességének elismerésére is. III. Viktor Emánuel lemondása azonban túlságosan későn történt, így nem igazán hasznosulhatott a választási kampányban.²²

Az 1946. június 2–3-i referendumon az olaszok példátlan nagy számban éltek állampolgári jogukkal: a választásra jogosultak 89,1 százaléka elment szavazni. A köztársaság győzött: 12,7 millió szavazattal a monarchiára esett 10,7 millióval szemben. A végleges választási eredményeket a legfelső bíróság június 18-án hirdette ki, s egyúttal proklamálta az Olasz Köztársaságot is. Az államfői hatalom átmenetileg a miniszterelnökre szállt át, majd a június 25-én összeült alkotmányozó gyűlés, amely 28-án De Nicolát megválasztotta az Olasz Köztársaság „*ideiglenes fejévé*”.²³ Az Olasz Köztársaság megszületése az ország történetében ma is tartó korszak nyitányát jelentette.

Viktor Emánuel és felesége az Egyiptomba érkezésük után rövid ideig Faruk király alexandriai vendégházában élt, majd vásárolt egy a városközponttól távolabb eső kisebb villát. Politikusokat, újságírókat, filmeseket nem fogadtak. Az exkirály gondolt arra, hogy megírja az emlékiratait, aztán nem volt hozzá se kedve, se ereje. Megkeseredett ember lett: nagyon hiányzott neki Itália. 1947. december 23-án szokásához ragaszkodva sétára indult, az erős szélben megfázott, 1947. december 28-án meghalt. Végakarata szerint szeretett volna Olaszország földjében nyugodni, a fiatal köztársaság alapító atyái azonban az új rendszert féltve az 1948. január 1-jén hatályba lépő új alkotmányba átmeneti intézkedésként belefoglalták a királyi család kitiltását az országból, így nem járultak hozzá a király holttestének a hazahozatalához. Viktor Emánuel 1947. december 31-én temették el az alexandriai Szent Katalin katedrálisban.²⁴ Miután 2002-ben törölték az alkotmánynak a Savoiai-ház elleni átmenti cikkelyét, nem régiben, 2017 karácsonyának közeledtével került sor a volt olasz király hamvainak hazavitelére. A hamvakat nem a római Pantheonban, hanem a Savoiai család régi temetkezési helyén, a piemonti Vicoforte községben álló Suparga bazilika kriptájában helyezték végső nyugalomba.

²² Umberto „májusi királtságáról” részletesebben lásd OLIVA, Gianni: *Umberto II. L'ultimo re*. Mondadori, Milano, 2000.; LAMI, Lucio: *Umberto II. Il Re di maggio. Dalla monarchia alla repubblica*. Mursia, Milano, 2012.

²³ A referendumról, a köztársaság születéséről részletesebben lásd HORVÁTH Jenő: *A köztársaság kikiáltása Olaszországban, 1946*. IN FEITL István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest, 2007. 54–70.

²⁴ Életének utolsó éveiről részletesebben lásd D'ANDREA, Ugo: *Fine del regno. Grandezza di Vittorio Emanuele III*. Società editrice torinese, Torino, 1951.; PUNTONI (1993); REGOLO (2002); LE MOAL (2016): 413–419.